

તમને ક્યારેય એવો વિચાર થાય છે કે અનેક યુરોપિયન રાષ્ટ્રોની પ્રજા ભારતમાં શા માટે આવી હતી ? જવાબમાં કહી શકાય કે, વાસ્તવમાં ભારતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને છેક પ્રાચીનકાળથી યુરોપિયનોની માફક અનેક પ્રજા ભારતમાં પ્રવેશતી રહી છે.

ઈ.સ. ની 13મી સદીથી 16 મી સદી સુધીમાં યુરોપમાં નવજાગૃતિ, ધર્મસુધારણા તથા ભૌગોલિક શોધખોળોને પરિણામે અનેક પરિવર્તનો આવી રહ્યાં હતાં. યુરોપ સામંતશાહી આચાર અને વિચારનો ત્યાગ કરીને આધુનિક બની રહ્યું હતું. એમાંય ઈંગ્લેન્ડ તેમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતું હતું, કારણ કે તેણે તો લોકશાહીને આવકારી અને વિકસાવી હતી. તેણે બુદ્ધિગમ્ય શાસનથી પ્રગતિશીલ સમાજવ્યવસ્થા પણ વિકસાવી હતી. ટૂંકમાં, 18 મી સદીમાં યુરોપમાં અનેક મહાન વિદ્વાનોએ પ્રબુદ્ધ યુગનું સર્જન કરી માનવતાવાદ, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો સંદેશો આપ્યો હતો. બીજી બાજુ આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોયું તેમ ભારત હજુ પણ સામંતશાહી મૂલ્યો અને સંકુચિતતાને વળગી રહ્યું હતું.

ભારત મુઘલયુગમાં પણ વિશ્વ અર્થવ્યવસ્થામાં મોખરાનું સ્થાન ભોગવતું હતું. વિશાળ નદીઓનાં ફળદ્રુપ મેદાનોએ કૃષિમાં અમાપ વિકાસ કર્યો હતો. કૃષિના વિકાસ થકી અનેક હસ્તઉદ્યોગો ધમધમી રહ્યા હતા. ભારતના સુતરાઉ કાપડ, ગળી, મરી-મસાલા, ઈમારતી લાકડું તેમજ રેશમી વસ્ત્રોની યુરોપભરમાં બહુ મોટી માંગ હતી. પરિણામે આ વેપારનો લાભ લેવા તેઓ ભારતમાં આવ્યા હતા એમ કહી શકાય.

ભારતનો યુરોપ અને અન્ય વિશ્વ સાથે પ્રાચીન કાળથી વેપારીક સંબંધ રહ્યો છે. ગ્રીક અને રોમના સામ્રાજ્યકાળથી તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો હતો. મધ્યયુગમાં આરબોએ ભારત અને યુરોપ વચ્ચેના વેપાર પર એકાધિકાર સ્થાપ્યો હતો. તેમ છતાં ગુજરાતી અને દક્ષિણ ભારતીય વેપારીઓ યુરોપ, આફ્રિકા અને પૂર્વીય એશિયાઈ દેશોના વેપારીઓ સાથે સંપર્કમાં હતા. અત્યંત લાભદાયક વેપારનો લાભ લેવા માટે સતત સંઘર્ષ પણ ચાલતો રહેતો.

તુર્કોએ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો (ઈ.સ. 1453). પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમના વેપારીક માર્ગો પર તુર્કોનું નિયંત્રણ સ્થપાયું. એટલું જ નહીં બાકીના યુરોપ અને એશિયાના વેપાર પર વેનીસ અને જીનીવાના વેપારીઓનો દબદબો હતો. તેઓ પશ્ચિમી યુરોપના સ્પેન અને પોર્ટુગલ જેવાં રાષ્ટ્રોને વેપારમાં ઘૂસવા દેવા માંગતા ન હતા. પરિણામે પશ્ચિમ યુરોપનાં રાષ્ટ્રો ભારત અને ઈન્ડોએશિયાના મસાલાનાં કેન્દ્રો સુધી પહોંચવાના સમુદ્રમાર્ગો શોધવા તરફ વળ્યાં. મસાલાના દ્વીપ તરીકે ઓળખાતા ઈન્ડોએશિયાની આસપાસના પ્રદેશો તે સમયે ઈસ્ટ ઈન્ડિઝ તરીકે ઓળખાતા હતા. 15મી સદીમાં સમુદ્ર જહાજના નિર્માણમાં અને સંચારમાં ખાસ્સી પ્રગતિ થઈ હતી એટલું જ નહીં નવજાગૃતિ અને વૈજ્ઞાનિક માનસને બદલે યુરોપીય પ્રજા સાહસિક બની ભૌગોલિક શોધખોળો તરફ પણ વળી.

પોર્ટુગલ અને સ્પેન આ ક્ષેત્રે પહેલ કરનારાં રાષ્ટ્રો હતાં. તેના નાગરિકોએ તેમની સરકારની સહાયથી ભૌગોલિક શોધખોળોનો એક યુગ આરંભ કર્યો. સ્પેનનો કોલંબસ અમેરિકાની શોધ (ઈ.સ. 1492) કરી વિખ્યાત બન્યો. તો પોર્ટુગીઝ વાસ્કો-ડી-ગામા યુરોપથી ભારત સુધીનો અત્યંત સુરક્ષિત અને નવો માર્ગ શોધી (ઈ.સ. 1498) શક્યો. તેણે આ સામુદ્રિક ભૂશિરને 'કેપ ઓફ ગુડ હોપ' નું નામ આપ્યું. વિશ્વઈતિહાસમાં સમુદ્રમાર્ગોની આ શોધ દ્વારા તેણે નવા અધ્યાયની શરૂઆત કરી.

વાસ્કો-ડી-ગામા

16મી સદીમાં યુરોપના વેપારીઓ અને સૈનિકોએ એશિયાનાં રાષ્ટ્રમાં પ્રવેશવાના પ્રયત્નો તેજ બનાવ્યા. અત્યંત લાભકારી વેપાર તેના માટેનું મુખ્ય કારણ હતું.

પોર્ટુગીઝો

ભારતમાં પોર્ટુગીઝોનું આગમન આગળ જણાવ્યા મુજબ કાલિકટ રાજ્યમાં સામુદ્રિક (ઝામોરીન) નામના શાસકના સમયમાં થયું. ત્યારબાદ તેમણે કોચીન, ગોવા, દીવ અને દમણમાં પોતાનાં વેપારીક કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં. વેપારની સાથે સમુદ્રમાં રાજ કરવા તેમણે નૌકાશક્તિનો પ્રયોગ પણ કર્યો. જમીન ઉપર ભારત અને એશિયાનાં રાષ્ટ્રો અધિક શક્તિશાળી હતાં તેમ છતાં મુઠ્ઠીભર પોર્ટુગીઝ સૈનિકો સમુદ્રમાં પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપી શક્યા. કારણ કે, તેમની નૌકાસેના ભારત અને એશિયાનાં અન્ય રાષ્ટ્રો કરતાં વધારે મજબૂત હતી.

પોર્ટુગીઝોએ ગોવા પર કબજો જમાવ્યો. સમુદ્રી ચાંચિયાગીરી અને લૂંટફાટનો આશરો લઈ ભારતીય સમુદ્રમાં તેમણે મોખરાનું સ્થાન હાંસલ કર્યું. પોર્ટુગીઝ સરકારે હિંદમાં તેના પ્રથમ ગવર્નર તરીકે આલ્મેડાની નિમણૂક કરી (ઈ.સ. 1507). ત્યારબાદ આલ્ફાન્જો અલ્બુર્કને ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. ગોવા જીતીને તેણે તેને પોર્ટુગીઝ રાજ્યની રાજધાની બનાવી, (ઈ.સ. 1510) ત્યારબાદ લગભગ 100 વર્ષ સુધી ભારતીય જળસીમા ઉપર તેમનું જ રાજ ચાલતું રહ્યું.

ડચ

16મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હોલેન્ડે પણ વિશ્વવેપારમાં ઝંપલાવ્યું. ભારતમાં પોર્ટુગલ વેપાર-વાણિજ્યને તોડવા માટે તેણે કાર્ય કર્યું. હોલેન્ડની નાની નાની વેપારી કંપનીઓને જોડીને (ઈ.સ. 1602)માં એક નવી ‘ડચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા’ કંપનીની સ્થાપના થઈ. ડચો મોટે ભાગે ઈન્ડોનેશિયાનાં જાવા, સુમાત્રા જેવાં મસાલાનાં સમૃદ્ધ કેન્દ્રો પર એકાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માંગતા હતા. તેમણે આ ક્ષેત્રોમાંથી પોર્ટુગીઝને હાંકી કાઢ્યા. એટલું જ નહીં પણ ભારતના ગુજરાતમાં સુરત, ભરૂચ, ખંભાત અને અમદાવાદ તથા કેરળના કોચીન, મદ્રાસના નાગપટ્ટમ, આંધ્રના મસુલીપટ્ટમ, બંગાળના ચીનસુરા, બિહારના પટણા અને ઉત્તરપ્રદેશના આગ્રા ખાતે વેપારી કોઠીઓની સ્થાપના કરી. આ ડચોએ (ઈ.સ. 1658) પોર્ટુગીઝો પાસેથી શ્રીલંકા જીતી લઈને પોર્ટુગીઝ સત્તાને મોટો ફટકો માર્યો.

બ્રિટિશ

પોર્ટુગીઝ અને ડચ વેપારીઓની જેમ બ્રિટિશ વેપારીઓ ભારતના વેપારનું મહત્વ સમજતા હતા. આ બંને પ્રજાની સફળતાથી અને ભારત સાથેના વેપારમાં થતા અઢળક નફાથી પ્રેરાઈને બ્રિટિશરો પણ ભારતીય વેપારમાં આવવા તલપાપડ બન્યા. બ્રિટનના કેટલાક વેપારીઓએ મર્યન્ટ એડવેન્ચર્સ (સાહસિકોની વ્યાપારી મંડળી) નામનું પૂર્વ સાથે વેપાર કરવાનું સંગઠન બનાવ્યું. જેને આગળ જતાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બ્રિટનનાં મહારાણી એલિઝાબેથે એક રોયલ ચાર્ટર એક્ટ (31 ડિસેમ્બર 1600) દ્વારા આ કંપનીને ભારત સહિતના પૂર્વીય વિશ્વ સાથે વેપાર કરવાનો એકાધિકાર આપ્યો.

આ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ગુજરાતના સુરતમાં કોઠી નાંખવા નિશ્ચય કર્યો. કેપ્ટન હોકિન્સ આ વેપારી કોઠીની પરવાનગી લેવા માટે તત્કાલીન મુઘલ સમ્રાટ જહાંગીરને વિનંતી કરતો રહ્યો તેથી જહાંગીરે એક શાહી ફરમાન દ્વારા અંગ્રેજ કંપનીને આવી કોઠીઓ સ્થાપવા આજ્ઞા (ઈ.સ. 1612-13) આપી. બ્રિટિશ કંપનીએ પોતાના દૂત

સુરત

થોમસ રો ને મુઘલ શહેનશાહ સમક્ષ મોકલ્યો (ઈ.સ. 1615). રો ના પ્રયત્નોથી બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મુઘલ સામ્રાજ્યના તમામ વિસ્તારોમાં વેપાર કરવાનો અને કોઠીઓ સ્થાપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. બ્રિટનના સમ્રાટ ચાર્લ્સ બીજાનાં લગ્ન પોર્ટુગીઝ રાજકુમારી સાથે થયાં. પોર્ટુગીઝોએ બ્રિટિશ રાજવીને મુંબઈ ટાપુ દહેજમાં આપ્યો. આ ટાપુ કંપનીએ સ્વહસ્તક કર્યો. ગોવા, દીવ અને દમણ સિવાયના વિસ્તારોમાંથી આવી રીતે પોર્ટુગીઝો ફેંકાઈ ગયા. અંગ્રેજો અને ડચ કંપનીઓ વચ્ચે પણ ઈન્ડોનેશિયાના મસાલાના વેપાર મામલે સતત સંઘર્ષ શરૂ થયો. (ઈ.સ. 1654 થી ઈ.સ. 1667) ઍંગ્લો-ડચ વોર તરીકે ઓળખાતાં આ મહત્વપૂર્ણ યુદ્ધો બાદ અંગ્રેજો અને ડચો વચ્ચે એક સંધિ થઈ. તે મુજબ અંગ્રેજોએ ઈન્ડોનેશિયામાં વેપારી કાર્યવાહી બંધ કરવાનું અને ડચોએ ભારતમાં અંગ્રેજો કોઠીઓ આવેલી હોઈ તે જગ્યાએ વેપાર ન કરવાનું ઠરાવ્યું. આ રીતે અંગ્રેજો ભારતમાં સૌથી શક્તિશાળી યુરોપીય સત્તા બની ગયા.

ફ્રેંચ

‘ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની’ ની સ્થાપના પેરિસ-ફ્રાન્સ (ઈ.સ. 1664) ખાતે થઈ. ભારતમાં પૂર્વીય તટ પર કોલકાતા પાસે આવેલા ચંદ્રનગર, પુંડુચેરી અને માહે પર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. મોરેશિયસ અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયાના કેટલાક ટાપુઓ ઉપર પણ તેનો અધિકાર હતો.

ભારતમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે સત્તાસંઘર્ષ

ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે યુદ્ધ (ઈ.સ. 1742) થતાં ભારતમાં પણ બ્રિટિશ અને ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વચ્ચે વિગ્રહો શરૂ થયા. ભારતમાં રહેલો ફ્રાન્સનો ગવર્નર જનરલ ડુપ્લે ખૂબ શક્તિશાળી હતો. તેણે ભારતમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા ભારતના સ્થાનિક રાજાઓ અને નવાબો સાથે મળીને કેટલીક યોજનાઓ બનાવી. હૈદરાબાદમાં પણ ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સફળ રહી. કમશ: રાજમુંદ્રિ, મુસ્તફાનગર અને ઐલોર તથા ચિકાકોલ જેવાં ક્ષેત્રો પર તેમનો અધિકાર સ્થપાયો. પરિણામે અંગ્રેજો સાવધ બન્યા. ભારતની આંતરિક અને રાજકીય બાબતને લઈને બંને વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું (ઈ.સ. 1750). ક્લાઈવના નેતૃત્વ નીચે બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તિરૂચિરાપલ્લીમાં ફ્રેંચોને હરાવ્યા. છેવટે (ઈ.સ. 1754) બંને વચ્ચે થયેલી એક સંધિ પ્રમાણે ડુપ્લેને ભારતથી પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. ફરી એક વખત કર્ણાટક યુદ્ધ (ઈ.સ. 1756) થયું, અંતે અંગ્રેજોએ (ઈ.સ. 1760 સુધીમાં) ફ્રેંચોને ભારતીય રાજનીતિમાંથી હટાવવા કરેલી, પેરિસની સંધિ (ઈ.સ. 1763) પ્રમાણે ફ્રેંચોએ તમામ કોઠીઓ અંગ્રેજોને સોંપી દીધી અને હવે તે કોઈપણ પ્રકારનું આવું રાજકીય કાર્ય નહીં કરે તેવું સ્વીકાર્યું.

ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાની પકડ

આપણે આગળ જોયું તેમ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતમાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં કોઠીઓ સ્થાપી. વેપારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી. દક્ષિણમાં તેમણે પોતાની સ્થિતિ મજબૂત બનાવી. મુસલીમદેશો તેમણે કોઠી સ્થાપી અને પગ-પેસારો શરૂ કર્યો. અહીંયાં સ્થાનિક રાજાની પરવાનગી લઈ વર્તમાન ચેન્નાઈ ખાતે એક કિલ્લો પણ બનાવ્યો જે ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ (ઈ.સ. 1639) તરીકે ઓળખાયો. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી મુંબઈ ટાપુ લઈને તેની કિલ્લેબંધી કરી (ઈ.સ. 1668) અને હવે પોતાનું મુખ્ય મથક સુરતથી ખસેડીને મુંબઈ લઈ આવ્યા.

તેમને ઓરિસ્સા (ઈ.સ. 1633) અને બંગાળ (ઈ.સ. 1651) વેપાર કરવાના પરવાના મળ્યા. પરિણામે પટણા, બાલાશોર અને ઢાકામાં કોઠીઓની સ્થાપના થઈ. ભારતની ડામાડોળ રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈને બંગાળમાં તેમણે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો મનસૂબો ઘડ્યો. અંગ્રેજોએ હુગલી પર આક્રમણ કરી મુઘલ સમ્રાટ

વિરુદ્ધ યુદ્ધ આદર્યું. ઔરંગઝેબે અંગ્રેજોની આ હરકતને કચડી નાંખી એટલું જ નહીં પણ સુરત, મસુલીપટ્ટમ અને વિશાખાપટ્ટનમની કોઠીઓ ઉપર પણ મુઘલ સત્તાએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપી દીધો. પરિણામે અંગ્રેજો મુઘલ સત્તાના ઘૂંટણે પડ્યા. ચાપલૂસી અને વિનમ્રતાનો અંચળો ઓઢી પુનઃ વેપારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. મુઘલોએ તેમને માફી આપીને જાણે કે પોતાના જ પગ પર કુહાડો માર્યો. કંપનીએ સુતનતી, કાલિઘાટ અને ગોવિંદપુર જેવાં ગામોની જમીનદારી (ઈ.સ. 1698) પ્રાપ્ત કરી. તેની આસપાસ કિલ્લો બનાવ્યો જે ફોર્ટ વિલિયમ તરીકે ઓળખાતો, તે આજે કોલકાતા તરીકે ઓળખાય છે. આ સંદર્ભે મુઘલ બાદશાહ ફરુખશિયરે તેમને વિશેષ અધિકારો આપતું ફરમાન બહાર પાડ્યું, જે (ઈ.સ. 1651માં) ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતને પણ લાગુ પડ્યું. આ સમય દરમિયાન ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વેપારમાંથી ખૂબ નફો મળ્યો. (ઈ.સ. 1708માં કંપનીની નિકાસ 5 લાખ પાઉન્ડની હતી તે ઈ.સ. 1740 સુધીમાં 17,95,000 પાઉન્ડ સુધી પહોંચી.)

મુઘલ સામ્રાજ્ય અત્યંત નિર્બળ બનતાં બ્રિટિશ કંપનીને ભારતમાં પગપેસારો કરવાની તક મળી. કંપની પોર્ટુગીઝ અને ડચ પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ આ સમય સુધીમાં હરાવી ચૂકી હતી. હવે એકમાત્ર ફ્રેંચ કંપની સિવાય તેની સામે પડવાવાળું કોઈ ન હતું. આ દરમિયાન (ઈ.સ. 1744 થી ઈ.સ. 1763) ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે ભયાનક યુદ્ધો થયાં. જેનું પરિણામ કર્ણાટક વિગ્રહમાં આવ્યું. આ કર્ણાટક વિગ્રહોમાં છેવટે (ઈ.સ. 1763) અંગ્રેજોનો વિજય થયો અને ભારત પર તેમની પકડ વધારે મજબૂત થઈ.

બંગાળમાં બ્રિટિશ સત્તાની પકડ

ભારતમાં અંગ્રેજોની રાજકીય સત્તાનો આરંભ (ઈ.સ. 1757) પ્લાસીના યુદ્ધથી થયો. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સેનાએ તત્કાલીન નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને હરાવ્યો. બંગાળ ભારતનો મહત્વપૂર્ણ અને વિકસિત પ્રાંત હતો. અંગ્રેજોને અહીંયાં વેપાર કરવાનો અધિકાર (ઈ.સ. 1717થી) પ્રાપ્ત થયો હતો. અંગ્રેજો અને નવાબો વચ્ચે યુદ્ધનું કારણ આ ફરમાન જ હતું. બંગાળના મુર્સીદકુલી ખાં અને અલીવર્દી ખાં સુધીના નવાબોએ કંપનીની કાર્યપદ્ધતિનો વિરોધ કર્યો હતો. નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા (અલીવર્દીખાંનો દત્તકપુત્ર) એ અંગ્રેજોને પોતાની શરતો પર વેપાર કરવાનું જણાવ્યું. પરંતુ હવે પરિસ્થિતિ જુદી હતી. અંગ્રેજો નવાબને તાબે ન થયા. છેવટે નવાબ કોધે ભરાયો. અંગ્રેજોએ ફોર્ટ વિલિયમની કિલ્લેબંધી કરતાં રોષે ભરાયેલા નવાબે કાસીમ બજારની ફેક્ટરીનો કબજો કરી (20 જૂન 1756) કોલકાતા પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લીધો. તેથી સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને બદનામ કરવા કાળકોટડીનો કિસ્સો ઉપજાવી કાઢીને અંગ્રેજોએ સમુદ્રકિનારે આવેલ ફુલ્ટા ખાતે શરણાગતિ

સિરાજ-ઉદ્-દૌલા

ફોર્ટ વિલિયમ (કોલકાતા)

સ્વીકારી. સાથે સાથે તેમણે મદ્રાસના અધિકારીને જાણ કરી સહાયતા માંગી. આ ઉપરાંત નવાબના દરબારના અગ્રણી લોકો સાથે મળીને નવાબ વિરુદ્ધ ષડ્યંત્ર રચ્યું. નવાબના અત્યંત વિશ્વાસુ સેનાપતિ મીરજાફર તથા મોટા ગજાના વેપારીઓ માણેકચંદ, અમીચંદ, જગત શેઠ અને ખાદીમખાંને ખરીદી લઈ નવાબ વિરુદ્ધ ષડ્યંત્ર રચાવ્યું. મદ્રાસથી એડમિટર વૉટ્સન અને કર્નલ ક્લાઈવ નૌકાસૈન્ય લઈને આવી પહોંચ્યા. તેમણે નવાબને હરાવી કલકત્તા જીતી લઈ નવાબને સંધિ (ઈ.સ. 1757) કરવા મજબૂર કર્યા.

તેમણે મીરજાફરને બંગાળની ગાદી પર બેસાડવાનું વચન આપ્યું. મુસીદાબાદથી 20 માઈલ દૂર પ્લાસીના મેદાનમાં થયેલું આ પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ (23 જૂન 1757) ભારતમાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના સાથે સંકળાયેલું છે. મીરજાફર અને રાયદુર્લભ જેવા ગદારોને કારણે નવાબ હાર્યો. છેવટે તેની હત્યા કરવામાં આવી. નવીનચંદ્ર સેનના મત અનુસાર, “હવે (આ પ્રસંગથી) ભારત કાયમી દુઃખની કાળરાત્રિમાં સપડાયું.” અંગ્રેજોએ મીરજાફરને નવાબ બનાવ્યો અને પોતાની માંગણીઓ મનાવી. પ્લાસીના યુદ્ધનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ખૂબ જ છે, કારણ કે તેણે બંગાળ અને તેના પછી સમગ્ર ભારત પર અંગ્રેજોનો અધિકાર લાદી દીધો. એટલું જ નહીં પણ હવે એક અંગ્રેજી વેપારી કંપનીએ ભારતના સામ્રાજ્યની સત્તા માટે દાવેદારી કરવા લાગી. બંગાળમાંથી મોટી માત્રામાં મહેસૂલ મળવાને કારણે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી. ફેંચોને પણ તેઓ હરાવી ચૂક્યા. બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં મુક્ત વેપાર કરી શક્યા. બંગાળની પ્રજાને લૂંટી પુષ્કળ ધન-દોલત બ્રિટન ભેગાં કર્યાં.

રોબર્ટ ક્લાઈવ

મીરજાફરે છેવટે (ઈ.સ. 1760) પોતાના જમાઈ મીરકાસીમને ગાદી આપી દીધી. તે એક યોગ્ય અને શક્તિશાળી શાસક હતો. તેણે આધુનિક સેનાની સ્થાપના કરવાનો અને ભ્રષ્ટાચાર દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ; એટલું જ નહીં પણ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને અંકુશમાં લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજોની બદમાશી વધતી જતી હતી. અંગ્રેજોએ મોટા પ્રમાણમાં સત્તાનો દુરુપયોગ કરી ધન પ્રાપ્ત કર્યું. મીરકાસીમ તેનાથી ખૂબ કોપિત હતો. છેવટે બંને વચ્ચે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું. એક મહત્ત્વપૂર્ણ લડાઈ (ઈ.સ. 1763)માં મીરકાસીમ હાર્યો અને તે અવધ ભાગી ગયો. અવધના તત્કાલીન નવાબ સુજા-ઉદ્-દૌલા અને મુઘલ બાદશાહ શાહઆલમ બીજા સાથે તેણે એક સંધિ કરી. છેવટે ત્રણેયની સંયુક્ત સેનાએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું. ભારતના ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ કહી શકાય તેવું બક્સરનું યુદ્ધ (22 ઓક્ટોબર 1764) થયું; જેમાં આ ત્રણેય સત્તાઓને હરાવીને અંગ્રેજો સાચા અર્થમાં ભારતના સૌથી શક્તિશાળી સાબિત થયા. આ યુદ્ધ અંગ્રેજોના પક્ષે નિર્ણાયક પૂરવાર થયું, કારણ કે તે અંગ્રેજી સેનાની શ્રેષ્ઠતાનું દ્યોતક હતું. આ યુદ્ધને પરિણામે અંગ્રેજો બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાના વાસ્તવિક શાસક બન્યા. ક્લાઈવ બંગાળનો ગવર્નર બન્યો. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1763) અંગ્રેજોએ મીરજાફરને ફરીથી નવાબ બનાવ્યો. પછી નિઝાબુદ્ દૌલાને નવાબ બનાવ્યો. અંતે (ઈ.સ. 1765) નવાબે પોતાની સેના ભંગ કરવાની સંધિ કરી અને આમ અંગ્રેજો બંગાળના વાસ્તવિક શાસક બની ગયા.

બંગાળમાં દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર

બ્રિટિશ કંપની બંગાળમાં વાસ્તવિક શાસક (ઈ.સ. 1765) બની ચૂકી હતી. તેના હાથમાં રાજકીય અને સૈનિક નિયંત્રણ આવી ચૂક્યું હતું. નવાબ હવે કંપની પર આધારિત હતો. કંપનીએ દીવાની અધિકાર પ્રાપ્ત કરી મહેસૂલ ઉઘરાવવું શરૂ કર્યું. તેણે ઉપસૂબેદારની નિમણૂક કરવાનો અધિકાર મેળવી ન્યાય, પોલીસ બંને ઉપર નિયંત્રણ સ્થાપ્યું. ઇતિહાસકારો બંગાળની આ વ્યવસ્થાને દ્વિમુખી વહીવટી તંત્ર તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ કે, સત્તાનું નિયંત્રણ કંપની પાસે હતું પરંતુ પ્રશાસનની જવાબદારી નવાબ પાસે હતી. બંગાળી પ્રજા માટે આ કઠિન પરિસ્થિતિ હતી. કારણ કે કંપની કે નવાબ કોઈ તેમનું હિત કરે તેમ ન હતું. કંપનીના અધિકારીઓ બંગાળી પ્રજા પર અત્યાચાર કરતા. આ દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિએ બંગાળનું ભયંકર શોષણ કર્યું. તેથી બંગાળ ગરીબી અને બેહાલીનો ભોગ બન્યું અને બંગાળમાં દુષ્કાળોની પરંપરા સર્જાઈ.

હેસ્ટિંગ્સ (ઈ.સ. 1813-ઈ.સ. 1822)ના સમયમાં બ્રિટિશ કંપનીની સર્વોપરિતાની સ્થાપના

વોરન હેસ્ટિંગ્સ, કોર્નવોલીસ અને વેલેસ્લીના સમયમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મરાઠા, મૈસુરના ટીપુ અને મુઘલ શાસકોને હરાવીને પોતાના વર્ચસ્વનો વિસ્તાર કર્યો હતો. ટીપુની સત્તા (ઈ.સ. 1799માં) સમાપ્ત કરવામાં આવી. દિલ્હી પણ કબજે કરવામાં આવ્યું. મરાઠાઓને પણ હાર સ્વીકારવી પડી. હવે ભારતમાં મરાઠા સિવાય કોઈ સંસ્થા અંગ્રેજોની સામે ટકી શકે તેમ નહોતી. મરાઠાઓએ હેસ્ટિંગ્સના સમય (ઈ.સ. 1817) માં પોતાની ખોવાયેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ સમયે મરાઠાઓ ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ ચૂક્યા હતા. તેમણે સંયુક્ત મોરચો બનાવી બ્રિટિશરો વિરુદ્ધ યુદ્ધ આદર્યું. પૂનાના પેશ્વાએ, નાગપુરમાં અપ્પાસાહેબે અને માધવરાવ હોલ્કરે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. હેસ્ટિંગ્સએ પોતાની સંપૂર્ણ તાકાત લગાવી પેશ્વા, ભોંસલે અને હોલ્કરની સેનાઓને હરાવી દીધી. પેશ્વાને ગાદી પરથી ઉતારી કાનપુર પાસે આવેલ બિઠુરની જાગીરમાં મોકલી દીધા અને મુંબઈ પ્રેસિડેન્સીની રચના કરી. હોલ્કર અને ભોંસલેએ પણ શરણાગતિ સ્વીકારી સંધિ કરી. આ રીતે (ઈ.સ. 1818 સુધીમાં) પંજાબ અને સિંધને બાદ કરતાં મોટાભાગનું ભારત અંગ્રેજોના નિયંત્રણમાં આવી ચૂક્યું અને તેમની સર્વોપરિતાની સ્થાપના થઈ. માટે અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર પી. ઈ. રોબર્ટ્સ અહીંથી જ ભારતમાં આધુનિક યુગનો પ્રારંભ થયો હોવાનું નોંધે છે.

સિંધ પર વિજય

અંગ્રેજોએ ભારત જીતવાનું પોતાનું કાર્ય (ઈ.સ. 1818 થી ઈ.સ. 1857 સુધીમાં) સુપેરે કર્યું જેમાં સિંધનો વિજય મહત્વપૂર્ણ છે. રશિયાના ભયને કારણે તેમણે સિંધનો વિજય કરવાનું નક્કી કર્યું. અફઘાનિસ્તાન અને સિંધના રસ્તે રશિયા ભારતમાં પોતાનું વર્ચસ્વ ન વધારે તે માટે આમ કરવું તેમને માટે અનિવાર્ય હતું. સિંધુ નદી વેપાર માટે પણ બહુ ઉપયોગી હતી. એક સંધિ (ઈ.સ. 1832) દ્વારા સિંધના અમીરોએ સિંધના વેપારી માર્ગો બ્રિટિશરો માટે ખોલી દીધા હતા. ત્યારબાદ (ઈ.સ. 1839) એક બીજી સંધિ પણ થઈ પરંતુ છેવટે ચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધ પર આક્રમણ કરી સિંધને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધું (ઈ.સ. 1843).

ડેલહાઉસી અને ખાલસા નીતિ

ભારતના ગવર્નર જનરલ તરીકે આવેલા (ઈ.સ. 1848) ડેલહાઉસીએ શરૂઆતથી જ સમગ્ર ભારત ઉપર અંગ્રેજી શાસન લાદવા પ્રયાસ કર્યો. તેણે કહ્યું હતું કે “ભારતના દેશી રાજ્યોનો અંત બહુ ઓછા સમયમાં આવવાનો છે.” સામ્રાજ્યવાદી ડેલહાઉસીએ ભારત જીતવા માટે એક વિચિત્ર સિદ્ધાંત - ‘ખાલસા નીતિ’ દ્વારા ભારતનાં રાજ્યો હડપ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કોઈપણ રાજ્યનો શાસક ઉત્તરાધિકારી વગર મૃત્યુ પામે તો તેનું રાજ્ય અંગ્રેજી સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવાનું હતું. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેણે સતારા (1848), નાગપુર (1854), જાંસી (1854) જેવાં રાજ્યોને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધાં. તેણે ભારતના ભૂતપૂર્વ રાજાઓને માન્યતા આપવાનો અને પેન્શન આપવાનો ઈન્કાર કર્યો. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કર્ણાટક, સુરત અને તાન્જોરના રાજાની ઉપાધિઓ છીનવી લીધી. ભૂતપૂર્વ પેશ્વા બાજીરાવ દ્વિતીયના પુત્ર નાનાસાહેબને પેન્શન આપવાની મનાઈ ફરમાવી. અવધને ગેરવ્યવસ્થાના બહાને (ઈ.સ. 1856) બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું અને એ રીતે ભારતના મોટાભાગના વિસ્તારોમાં અંગ્રેજી રાજની સ્થાપના પૂર્ણ કરવામાં આવી.

1. આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) ભારતમાં અંગ્રેજ-ફ્રેંચ સંઘર્ષનું વર્ણન કરી તેનાં પરિણામો જણાવો.
- (2) ભારતમાં આવેલી જુદી જુદી યુરોપીય કંપનીઓના આગમનનું કારણ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) પ્લાસીનું યુદ્ધ ભારતના ઇતિહાસમાં શું સ્થાન ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ કરો.
- (4) બક્સરના યુદ્ધનાં કારણો અને પરિણામોની ચર્ચા કરો.
- (5) ડેલહાઉસીની ખાલસા નીતિ સમજાવો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) 'દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ' એટલે શું ?
- (2) અંગ્રેજ-મરાઠા વિગ્રહોની ટૂંક માહિતી આપો.
- (3) બંગાળના નવાબો વિશે નોંધ તૈયાર કરો.
- (4) ભારતમાં યુરોપીય કંપનીઓની વસાહતોનું વર્ણન કરો.
- (5) સિંધ વિજયનાં કારણો અને પરિણામો સ્પષ્ટ કરો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) કયા મુઘલ સમ્રાટના સમયમાં અંગ્રેજોએ વેપારી કોઠી સ્થાપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો ?
 (અ) અકબર (બ) જહાંગીર (ક) શાહજહાં (ડ) ઔરંગઝેબ
- (2) મુંબઈ ટાપુ અંગ્રેજોને કોની પાસેથી મળ્યો હતો ?
 (અ) મરાઠા (બ) મુઘલ (ક) ફ્રાન્સ (ડ) પોર્ટુગલ
- (3) ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના ક્યારે થઈ હતી ?
 (અ) 1661 (બ) 1662 (ક) 1663 (ડ) 1664
- (4) બક્સરના યુદ્ધ સમયે બંગાળનો નવાબ કોણ હતો ?
 (અ) મીરજાફર (બ) સિરાઝ-ઉદ્-દૌલા (ક) આસફ ખાં (ડ) મીરકાસીમ
- (5) બ્રિટિશ ભારતમાં સિંધનો વિલય ક્યારે કરવામાં આવ્યો ?
 (અ) 1820 (બ) 1832 (ક) 1842 (ડ) 1843

